

⁴⁸ Ф. Татары и современное их значение в крае//Севастопольский листок.-1887.-17 апреля, 19 апреля; Пьянков В. Татарское переселение//Салгир.-1901.-4 октября; Пастырев С. К вопросу о причинах выселения татар//Ялта.-1893.-20 сентября; Лобов И. Причины эмиграции и нужды крымских татар//Крымский вестник.-1902.-13 марта, 14 марта.

В.М.ХМАРСЬКИЙ, І.М.ЧИЖЕВСЬКИЙ

**ДО ІСТОРІЇ ПУБЛІКАЦІЇ “ІСТОРИИ О КАЗАКАХ”
С.МИЩЕЦЬКОГО ТА “ОПИСАНИЯ ЗАПОРОЖСКОЙ
СЕЧИ” В.ЧЕРНЯВСЬКОГО**

З самого початку існування Одеського товариства історії та старожитностей (далі - Товариство) археографія - пошук, збереження, опис та видання історичних джерел - посідала значне місце у його діяльності¹. Основним умістилищем для публікацій, в тому числі і археографічних, були “Записки” Товариства. З 1840 р., ще до виходу “Записок”, було започатковано друк щорічних звітів про діяльність цієї наукової установи. Водночас, у початковий період існування Товариства практикувалось видання окремих праць його членів. Так уже в 1839-1840 рр. з’явилися друком праця В.Григор’єва “Описание куфических монет X века, найденных в Рязанской губернии. в 1839 году” та опис музею Товариства, складений М.Мурзакевичем. Це було пов’язано з тим, що великі за обсягом томи “Записок” готувались до видання досить повільно: перший том з’явився лише у 1844 р., другий розтягнувся на 1848-1850 рр., а третій вийшов у 1853 р. Проте, на 65-му засіданні (13 жовтня 1849 р.) було прийняте рішення про заборону такої практики. Хоча деякі члени мали бажання (і можливість) надрукувати праці, запропоновані до “Записок”, окремо або в інших виданнях, керівництво (в особі секретаря М.Мурзакевича) виступило проти цього. Воно вважало, що всі матеріали, які потрапили до видавничого комітету Товариства, є його власністю і можуть бути оприлюднені лише після їх появи у “Записках”². Але, незважаючи на це, у 1852 р. Товариство видало окремим виданням два нарративних джерела з історії Запорозької Січі. Ця книга, як і всі інші книги у світі, мала свою історію.

Як свідчать матеріали засідань, Товариство уже у перші місяці свого життя обрало “запорозьку” тематику як одну з основних (нею

мав намір зайнятись М.Надеждін)³. Член Товариства А.Скальковський у 1842 р. видав (при допомозі М.Воронцова) "Историю Новой Сечи или последнего Коша Запорожского". Того ж року ще один член Товариства, архієпископ Гавриїл (В.Ф.Розанов), здійснив публікацію цінного нарративного джерела, яке стало своєрідним доповненням до названого вище твору. Це було "Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки. Никиты Леонтьевича Коржа" (його уривками, під назвою "Изустные предания о Новороссийском крае", А.Скальковський надрукував ще у 1838-1839 рр. в "Журнале Министерства народного просвещения")⁴. Для першого тому "Записок" М.Вертіл'як підготував повідомлення "Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева"⁵.

Тому, зовсім не дивним було те, що у травні 1844 р. дійсний член С.Сафонов передав до Товариства фрагмент твору С.Мишецького під назвою "История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды" (далі - "История о казаках")⁶. Такий крок С.Сафопова цілком відповідав діяльності Товариства, у Статуті якого чітко було визначено один із його обов'язків: "Зайнятись відшукуванням, розбором і поясненням документів та актів, що стосуються історії зазначеного краю" (південь Російської імперії - В.Х.)⁷. До того ж, у 1840 р. за пропозицією президента Товариства Д.Княжевича для всіх дійсних членів і кореспондентів була підготовлена і надіслана програма евристичної діяльності, що включала кілька пунктів щодо збирання писемних джерел. В одному з них йшлося про "збирання рукописів історичних, що переважно торкаються Новоросійського краю і Бессарабії"⁸.

Степан Васильович Сафонов (1811-1862) був випускником Харківського університету. У 1825 р. він поступив на службу до канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова. Внаслідок своєї сумлінної праці С.Сафонов поступово перетворився із звичайного переписувача паперів у кабінетного секретаря і одну з найближчих осіб графа. Він дуже рано розпочав літературну діяльність - у 1828-1830 рр. надрукував в "Одесском вестнике" "Путевые заметки по Новороссийскому краю". Службове становище визначило і тематику його найвідоміших літературних творів, які відчули на собі відбиток

особистих вражень: 1834 - "Восхождение на Везувий" (в альманасі "Подарок бедным"); 1837 - "Поездка к восточным берегам Черного моря, на корвете Ифигения" (здійснив разом з Воронцовим у 1836 р.); 1838 - "Описание чумы, постигшей Одессу в 1837 году"; 1840 - "Описание пребывания императорской фамилии в Крыму 1837 года".

З відкриттям Товариства, на першому ж засіданні, С.Сафонов обрано його дійсним членом. Для першого тому "Записок" він підготував статтю "Остатки греческих легионов в России, или нынешнее население Балаклавы" (с.205-238), всередині якої містилось кілька документів. У 1843-1844 рр. С.Сафонов перебував на посаді віце-президента Товариства. Втім, у 1844 р. він змушений був залишити цю посаду, оскільки у 1844 р. разом з Воронцовим від'їхав до Петербургу, а потім - на Кавказ. Там С.Сафонов, перебуваючи на посаді директора канцелярії намісника, не полишав літературної діяльності. Саме за його проектом було започатковане видання "Кавказский календарь". У 1852 р. С.Сафонов став сенатором і провів решту життя у Петербурзі, займаючись державними і сімейними справами⁹.

Близькість до Воронцова надавала С.Сафонову чудову можливість познайомитись з його величезною бібліотекою. Саме ця обставина і спричинилась до того, що він став причетним до становлення археографії на Півдні України.

Бібліотека Воронцова була і залишається невичерпним джерелом для істориків і археографів. На нашу думку, серед одеських дослідників у найбільшій мірі нею скористався М.Мурзакевич. Ще у 1833 році на шпальтах "Одесского вестника" він розпочав публікувати документи з неї і протягом 30-40-х рр. надрукував цілу низку важливих джерел¹⁰. Першою археографічною публікацією С.Сафопова стала знайдена у бібліотеці Воронцова "Записка о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах", в якій анонімний автор розповідав про події російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Вона з'явилась у 1836 р. в "Одесском вестнике" (№№47-53) и окремим відбитком (179 с.). Наступним його археографічним проектом стала "История о казаках".

Як свідчив М.Мурзакевич, М.Воронцов мав кілька бібліотек - у Петербурзі, Москві, Мошнах, Алупці і Одесі¹¹. Оскільки С.Сафонов у 1844 р. перебував у Петербурзі і звідти переслав до Одеси перший уривок "Истории о казаках", вважаємо, що дане джерело зберігалось саме у петербурзькій бібліотеці Воронцова.

Після одержання від свого віце-президента перших уривків "Истории о казаках" у Товаристві було вирішено дочекатись від нього решти, щоб з'ясувати цінність цього джерела, а потім вирішити: чи варто його видавати¹².

Спочатку пересилка "Истории о казаках" йшла досить енергійно. На 16 червня 1844 р. у Товаристві знаходились крім перших двох розділів (8-го і 14-го) розділи перший-четвертий¹³, а до 14 листопада того року у його розпорядженні було уже десять розділів, до яких С.Сафонов додав пояснювальні примітки. Оскільки до Одеси не були надіслані всі розділи, то знову було вирішено зачекати, але цього разу - "щоб весь цей манускрипт, після обговорення його вартості, видати своїм коштом"¹⁴.

Проте після такої обнадійливої заяви справа з виданням призупинилась. Можливо на це вплинув той факт, що 15 листопада 1844 р. новим віце-президентом Товариства замість С.Сафопова було обрано О.Негрі¹⁵. 15 січня 1845 р. на засіданні були зачитані лише шостий та сьомий розділи (а до 14 листопада того року дістались лише до дванадцятого). Тоді ж було вирішено справу з "Историей о казаках" передати на розгляд секретаря (М.Мурзакевича) та дійсного члена К.Зеленецького, які повинні були підготувати повідомлення про її долю¹⁶.

Тим часом у лютому 1845 р. С.Сафонов надіслав останній розділ твору, а разом з ним і листа, в якому йшлося про важливість і цінність запропонованого до уваги товариства джерела. Він підкреслив, що видання його могло б принести користь науці, а Товариству - сприяти досягненню мети його існування. Також ек-віце-президент просив для покращення видання доручити одному або кільком членам Товариства зібрати пояснювальні відомості щодо згадуваних в "Истории о казаках" місцевостей¹⁷.

Однак у Товаристві не поспішали з виданням. Аналіз "Истории о казаках" зайняв у М.Мурзакевича і К.Зеленецького цілий рік. Лише 7 лютого 1846 р. секретар Товариства виступив на 41-му засіданні з доповіддю, в якій визнав, що твір С.Мишецького містить в собі важливі відомості з історії Запорозької Січі. На його думку, представлене для розгляду джерело можна було друкувати коштом Товариства, але за умови додання до нього пояснювальних приміток, малюнків вбрання запорожців і навіть історичних актів. Отже, було вирішено, що друк "Истории о казаках" розпочнеться лише після отримання від С.Сафопова та інших членів Товариства матеріалів, необхідних для створення науково-довідкового апарату. Нагляд за

пректом було покладено на М.Мурзакевича, який мав підготувати і кошторис видання¹⁸.

Минув майже рік, поки М.Мурзакевич знову звернувся до “Истории о казаках”. Навряд чи його можна звинувачувати у зволіканні. Секретар був у цей період найактивнішим у Товаристві і виконував безліч як наукових так і “паперових” справ. Крім цього, як ми бачимо, він дуже відповідально ставився до своїх обов’язків.

Так, 15 грудня 1846 р. М.Мурзакевич написав до Товариства листа. В ньому він пропонував звернутись до начальника Московського Головного архіву Міністерства іноземних справ М.Оболенського за допомогою. З “Чтений в императорском обществе и древностей российских при Московском университете” секретареві стало відомо, що після смерті відомого російського історика і археографа Г.Міллера (1705-1783) в Головному архіві Міністерства іноземних справ залишились матеріали з історії Запорозького козацтва. Тому необхідно було попросити М.Оболенського, якого 7 лютого 1846 р. було обрано дійсним членом Товариства, надіслати копії цих матеріалів (М.Мурзакевич вказав вісім позицій), оскільки це могло сприяти найякіснішій підготовці “Истории о казаках” до друку.

16 грудня 1846 р. такий лист було відправлено, а 27 січня 1847 р. М.Оболенський надіслав відповідь. Він повідомив, що згадувані матеріали дійсно були в Головному архіві Міністерства іноземних справ, але їх було передано до Московського товариства історії та старожитностей російських. Після повернення матеріалів з цієї наукової установи він обіцяв надіслати їх Товариству. Також М.Оболенський пообіцяв сприяти Товариству повідомленнями про акти, що зберігались в Головному архіві Міністерства іноземних справ. На доказ цього він надіслав “точну копію” “Описания Запорожской Сечи” В.Чернявського, яке могло бути додатком для “Истории о казаках”¹⁹.

На засіданні Товариства 20 лютого 1847 р. надіслане нарративне джерело було розглянуто і передано до видавничого комітету²⁰.

На жаль, М.Оболенський не повідомив, що Московському товариству історії та старожитностей російських також було відомо про існування “Истории о казаках”. Її було знайдено серед інших паперів Г.Міллера, розглянуто на засіданні 25 січня 1847 р. і видано того ж року у шостому числі “Чтений” Московського товариства історії та старожитностей російських, а також і окремим відбитком²¹.

Секретарем його в той час був О.Бодянський, завдяки якому на сторінках “Чтений” було опубліковано багато джерел з історії України. Зокрема у третьому числі “Чтений” за 1846 р. була надрукована “Записка о малороссийском народе и запорожцах” Г.Міллера (саме звідти стало відомо М.Мурзакевичу про зміст т.з. портфелів Міллера).

Як з'ясувалось, О.Бодянський знав про існування чотирьох списків “Истории о казаках”. Три з них зберігались у портфелях Міллера, а четвертий належав відомому російському збирачеві фольклорних і етнографічних пам'яток І.Сахарову. За основу для видання були взяті “міллерівські” списки. Після тексту джерела було наведено перелік різночитань їх з “сахарівським” списком. Основною проблемою для О.Бодянського було авторство джерела. Тому більшу частину “Передмови” він присвятив її розв'язанню. Відомий археограф наполягав, хоча і з деякими застереженнями, що автором його був О.Рігельман²³. Проте того ж року, під час підготовки до видання сьгодні загальновідомого твору О.Рігельмана “Летописное повествование о Малой России” (1785-1786), а він змінив свою точку зору, визнавши, що автором “Истории о казаках” був С.Мишецький²³.

Отже, О.Бодянський не знав про існування п'ятого списку, що був у розпорядженні Товариства. Зазначимо, що і авторство джерела не викликало в Одесі ні у кого заперечень.

Протягом першої половини 1847 р., до виходу московського видання, у Товаристві ще тривала археографічна робота по підготовці “Истории о казаках” до публікації - примітки до нього склали М.Мурзакевич та М.Вертіл'як²⁴. Слід зазначити, що запорозька проблематика у цей час посідала все більше місце у діяльності Товариства. Так, у звіті про його діяльність з листопада 1846 р. до листопада 1847 р. серед тринадцяти основних напрямків дій один було визначено як “зібрання пам'яток запорозьких”. Тоді ж, під час складення опису музею Товариства було виділено шість розділів і один з них був “запорозьким”²⁵.

Після виходу і придбання надрукованої у “Чтениях” Московського товариства історії та старожитностей російських “Истории о казаках” одеський археографічний проект різко зупинився і кілька років про нього навіть не згадували. Проте, до честі українських археографів, його врешті було завершено.

Несподівано, 19 вересня 1851 р., на засіданні Товариства виступив беззмінний його секретар, невтомний дослідник

М. Мурзакевич і доповів, що разом з М.Вертіл'яком вони ще раз розглянули "Историю о казаках", а також підготовлені до неї примітки, і дійшли висновку, що дане історичне джерело може бути видане. Товариство прийняло рішення опублікувати твір С. Мишецького і виділити кошти для накладу у 500 примірників. 16 січня 1852 р. секретар доповів про завершення друку "Истории о казаках" (наклад склав 408 примірників)²⁶. Як зрозуміло із звіту, Товариство надавало великого значення цьому виданню, розглядало його як "документ офіційний і для Новоросійського края матеріал важливий". Тому, серед восьми основних напрямків його діяльності з листопада 1850 р. по листопад 1851 р. визначено - "Видання історії про козаків запорозьких"²⁷.

У "Передмові" до "Истории о казаках" упорядники підкреслили, що публікацію було здійснено на основі рукопису, який зберігається у бібліотечі М.Воронцова. Необхідність видання цього джерела вони підкріплювали п'ятьма аргументами: 1) воно торкалось історії Південної України; 2) вказувало на час появи деяких фортифікаційних споруд на Дніпрі; 3) містило цінні гідронімічні дані; 4) пояснювало причини появи деяких курганів у регіоні; 5) було значним доповненням до незначної літератури з історії Запорозького козацтва. З точки зору Товариства вихід у світ "Истории о казаках" мав підсумкове значення у справі видання "низки джерел для пізнання Запоріжжя".

Упорядники стисло згадали і про автора джерела - Семена Івановича Мишецького, який був підпоручником Інженерної команди і з 1736 по 1740 рр. перебував у Запорізькій Січі для проведення фортифікаційних робіт. За цей час він докладно ознайомився з життям запорожців і підготував для Колегії іноземних справ своєрідний звіт - "Историю о казаках".

Автори "Передмови" зазначили, що "История о казаках" публікувалась не вперше, але Товариство не відмовилось від свого рішення, прийнятого ще у лютому 1846 р., про видання джерела. До цього його спонукало те, що: 1) "воронцовский" список мав розбіжності з "міллерівськими" та "сахарівським"; 2) члени Товариства С.Сафонов, М.Мурзакевич та М.Вертіл'як уже підготували необхідний науково-довідковий апарат; 3) Товариство мало видати разом з "Историей о казаках" ще одне джерело - надісланий М.Оболенським твір В.Чернявського під назвою "Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и

лесними дачами, также соединение татар и происходимые от одного запорожцам разорения. 1766.” (далі - “Описание Запорожской Сечи”). Крім цього, наприкінці книги було вміщено три малюнки із зібрання Товариства: відомого запорозького полковника О.Колпака, козака І.Шияна та невідомого гайдамаки²⁸.

Між двома виданнями “Истории о казаках” існували відмінності. У московському варіанті було вісімнадцять глав (хоча у “Змісті” перед текстом вказано лише шістнадцять). В одеському варіанті було сімнадцять глав. Різницю з першими виданнями складала глава “Какие кошевые их памяти достойны”, яку було передруковано в одеському виданні у підрядкових примітках. Між списками, які були взяті за основу для видання, існувало багато різночитань (між “міллерівськими” і “сахаровським” списками їх було, наприклад, аж 359). Показово, що навіть не всі назви глав співпадають.

Основною ж рисою, яка відрізняла одеське археографічне видання від московського, була наявність у ньому докладного науково-довідкового апарату. С.Сафонов, М.Мурзакевич та М.Вертіл'як підготували 106 приміток. Всі вони були розташовані як підрядкові посилання. Лише незначна частина приміток торкається деяких текстуальних пояснень, а переважна їх більшість - примітки щодо змісту. Понад третину приміток пов'язано з поясненням географічних об'єктів. У найбільшій мірі тут відзначився М.Вертіл'як, який добре знався на місцевостях про які йшлося. Найбільше приміток щодо змісту зробив С.Сафонов, який давав розлогі коментарі, часто висловлюючи свою точку зору (інколи хибну) і вступаючи в дискусію з А.Скальковським, як автором найвідомішого тоді твору з історії Нової Січі. М.Мурзакевич намагався співставити відомості, що містились в “Истории о казаках” з тими даними, що уже були відомі з інших видань. Він робив посилання на них - це були переважно праці членів Товариства і деякі з них були опубліковані в “Записках”. Саме М.Мурзакевич додав з московського видання главу, що її бракувало у “воронцовському” списку. Також він додав до однієї з глав як примітки (всього 19) інформацію наведену в московському виданні як різночитання по “сахарівському” списку²⁹. Таким чином, одеське видання репрезентувало солідний доробок місцевих археографів. Відомий український історик М.Марченко вважав, що саме Товариство надрукувало твір С.Мишецького “у більш досконалому вигляді”³⁰.

Як зазначалось, разом з “Историею о казаках” було опубліковане “Описание Запорожской Сечи”³¹. Автором його був Василь Чернявський - секретар Іноземної колегії, якого було відправлено у Січ для розбору обопільних скарг запорожців та ногайців у 60-ті рр. XVIII ст. За обсягом це джерело значно менше ніж “История о казаках”. До нього упорядники не підготували жодної примітки. Лише у “Передмові” було зазначено стосовно його видання, що цінність “Описания Запорожской Сечи” полягає у чіткому визначенні кордонів запорозьких земель, кількості козаків, будівель, зимівників, а також у показі господарського життя запорожців³².

Після виходу з друку книгу було надіслано почесному президентові Товариства М.Воронцову, деяким дійсним членам і кореспондентам, а також у декілька десятків вчених товариств і наукових установ. Видання стало відомим і навіть популярним (особливо серед чорноморських козаків, які надсилали листи до Товариства з проханням переправити їм примірники книги)³³.

Наведемо ще такі показові факти. У загальновідомому енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона міститься стаття “Запорожская Сечь”. Наприкінці подано список найважливіших джерел і літератури з цього предмету. Серед восьми найвідоміших археографічних видань названо і “Историю о казаках”³⁴. Аналіз приміток першого тому “Історії запорозьких козаків” (присвячений внутрішньому устрою Запорозької Січі) свідчить, що автор надзвичайно широко використовував “Историю о казаках” і “Описание Запорожской Сечи”. На них він зробив понад сто посилань і найчастіше за них посилався лише на власні твори³⁵. Протягом ХХ ст. такі визначні українські історики як Д.Дорошенко, М.Марченко, М. Литвиненко, В.Голобуцький відзначали археографічне видання Товариства і вказували на його наукову цінність³⁶. Останнім часом дослідники поновили спроби джерелознавчого аналізу цих видатних творів³⁷.

Отже, Одеське товариство історії та старожитностей розпочинаючи широку програму пошуку, збереження, опису і публікації історичних джерел здійснило у 1852 р. окреме археографічне видання у якому містились два нарративних джерела з історії Запорозького козацтва. Публікація “Истории о казаках” С.Мишецького та “Описания Запорожской Сечи” В.Чернявського стала помітним внеском в українське козакознавство. Архівні матеріали, звіти Товариства, самі опубліковані джерела свідчать, що члени Товариства намагались використовувати наукові методи

під час археографічної підготовки їх до друку. Ця обставина у значній мірі сприяла тому, що єдина окрема археографічна публікація Одеського товариства історії та старожитностей зберігає і сьогодні свою наукову вагу.

ПРИМІТКИ:

¹ Хмарський В.М. Початок археографічної діяльності в Одесі // Записки історичного факультету. Випуск 4.-Одеса.1997.-С.183-192: Його ж. З археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей // Тезиси Второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции.-Одесса,1991.-С.211-213.

² Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), ф.93. оп.1, спр.2, арк.111.

³ Торжественное собрание Одесского общества истории и древностей 4 февраля 1840 года.-Одесса,1840.-С.71.

⁴ Біднов В. "Устное повествование запорожца Н.Л.Коржа" та його походження і значіння.-Прага,1925.-28 с.

⁵ ЗООИД.-Т.1.-Одесса,1844.-С.607.

⁶ ДАОО, ф.93. оп.1, спр.1, арк.153.

⁷ Устав Одесского общества истории и древностей.-Одесса,1839.-С.1.

⁸ Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей.-Одесса,1841.-С.7.

⁹ Мурзакевич Н. Степан Васильевич Сафонов // ЗООИД.-Т.VI.-Одесса,1867.-С.483-485; В.Р-в (В.Є.Рудаков). Сафонов Степан Васильевич //Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона.-Т.XXXIII.-С.477.

¹⁰ Шкляж И.М. Сокровища семьи Воронцовых.-Одесса,1992.-С.30-31,39.

¹¹ Мурзакевич Н.Н. Автобиография // Русская старина.-1887.-№4.-С.143.

¹² ДАОО, ф.93. оп.1, спр.1, арк.153.

¹³ Там само, арк.156зв.

¹⁴ Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года.-Одесса.1845.-С.10.

¹⁵ ДАОО, ф.93. оп.1, спр.1, арк.164зв.

¹⁶ Там само, спр.2, арк.9; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года.-Одесса,1846.-С.5.

¹⁷ ДАОО, ф.93. оп.1, спр.38, арк.3-3зв.

- ¹⁸ Там само, спр.2, арк.50-50зв.
- ¹⁹ Там само, спр.38, арк.4-8зв.
- ²⁰ Там само, спр.2, арк.53зв.
- ²¹ История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.-1847-№6.-С.1-42.
- ²² Там само. С.I-VIII.
- ²³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Шербака.-К.:Либідь,1994.-С.639.
- ²⁴ ДАОО, ф.93, оп.1, спр.2, арк.60зв.
- ²⁵ Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года.-Одесса,1848.-С.10-11.
- ²⁶ ДАОО, ф.93, оп.1, спр.3, арк.41,51зв.; Мурзакевич Н. Автобиография //Русская старина.-1889.-№2.-С.252-253.
- ²⁷ Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1850 по 14 ноября 1851 года.-Одесса,1852.-С.15-16.
- ²⁸ История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда своё происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. сочиненная от инженерной команды.-Одесса,1852.-С.I-IV.
- ²⁹ Там само.-С.1-78.
- ³⁰ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.).-К.,1959.-С.88.
- ³¹ История о козаках... -С.79-92.
- ³² Там само.-С.IV-V.
- ³³ ДАОО, ф.93, спр.3, арк.51зв.; спр.38, арк.10-23.
- ³⁴ Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона.-Т.ХІІ.-С.279.
- ³⁵ Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.1.-Львів.1990.-319с.
- ³⁶ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.-К.,1996.-С.41,92,122; Марченко М. Вказана праця.-С.87-88; Литвиненко М.А. Джерела історії України ХVІІІ ст. - Харків, 1970. - С. 199-203; Голобуцький В. Запорозьке козацтво.-К.,1994.-С.42-43.
- ³⁷ Кравець М.М. Історія Запорізької Січі в описанні С.Мишецького та В.Чернявського //V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" (жовтень 1991 р.) Тези доповідей та повідомлень.-К.-Кам'янець-Подільський,1991.-С.124-125.